

**ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՏՊԱՐԱՆԸ***

Ը

Ոսկանը Զմյուռնիայից առաջ գնում է Լիվոռնո, որտեղ բախական թվով հայ վաճառականներ կային: Այնտեղ երկար խոսում է և բացատրում է յուր միտքը և օգնություն է խնդրում տպագրական ծախքերը վճարելու ծամար: Սակայն, Լիվոռնոյի հայ վաճառականները մերժում են նրան օգնելու: Այստեղից նա գնում է Հոմ: Այստեղ էլ մխիթարական ոչինչ չի գտնում նա զանազան պատճառներով, ինչպես ինքն է ասում, «Թե՛ ի մերայնոց ազանց և թե՛ ինքեանց սահմանաց և կանոնաց»: Ոսկանը կրկին վերադառնում է Լիվոռնո և այս անգամ թեև գտնվում են մարդիկ, որոնք հանձն են առնում նրան օգնել, սակայն, այնպիսի ծանր պայմաններ են դնում, որ Ոսկանը չի համաձայնվում. որովհետև ասում է. «Ոչ օգուտ ազգի և զարդոյ Աթոռոյն, այլ զանձանց զցանկություն և կամաց զհաճություն կամեին լնուլ»: Ուստի տեղացի հա-

Ամասերդամի հայոց ա. Կարապետ եկեղեցու շինության
արձանագրությունը (1668 թ.)

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի ՊՊ Դ-Ե-ից:

յերից հույսը կտրելով, դիմում է ջուղայեցի վաճառականներին և հաջողեցնում է երեք վաճառական հայերի համոզել, որ Աստվածաշնչի տպագրության ծախքը հոգան:

Ջուղայեցի այս երեք վաճառականներն էին Խանենց Ստեփաննոսը, Տեր-Լևկայան Պետրոսը և Քոռեշենց Թեոդորոսը, որոնք և համաձայնվում են տպագրության ծախքը վճարել, որի համար և առանձին դաշնագիր են կապալում: Այս դաշնագրի պայմանների համաձայն Ստեփաննոսը և Պետրոսը խոստանում են Աստվածաշունչ գրող վաճառումից ավելացած շահը Էջմիածնին նվիրել: Թեոդորոսը խոստանում է իրեն բաժին ընկած շահի կեսը Երուսաղեմի վանքին, իսկ մյուս կեսը՝ Ուշի ս. Սարգսի վանքին, որի վաճառատուն էր Ոսկանը: Ապա Ոսկանը երբ Ամստերդամ է հասնում, առաջին անգամ տպագրել է տալիս իբրև փորձ մի այլքենարան, որն առաջին տպագրված դասագիրքն է: Եվ որովհետև Մատթեոս Ծարեցու պատրաստել տված տառերը խոշոր և անհարմար էին և խորագրերի համար էլ տառեր էին պակասում, ուստի Ոսկանը յուր ծախքով նոր տառեր է պատրաստել տալիս և ձեռնարկում է վաղուց հետև շատերի և իր փառիսլած միտքն իրագործելու: Այդ հրաշալի գործը, որ **Աստվածաշնչի** տպագրությունն էր, նա 1666 թվականին հաջողությամբ վերջացնում է, չափազանց աշխատանք գործ դնելով ոչ միայն իբրև տրագրող, այլև իբրև խմբագրող, և բաղդատում է նաև լատիներենի հետ: Վերջինիս համաձայն գլուխների է բաժանում, հատուկ անունների ցանկ կազմում և Սիրաքի գիրքը Էջմիածնի միաբան Ստեփաննոս Լեհացու ձեռքով նորից թարգմանել տալիս:

Հարյուր հիսուն տարուց ավելի էր անցել այն օրից, երբ առաջին հայ գիրքը լույս էր տեսել: Եվ այժմ միայն Ոսկանի նման անվեհեր հոգու, աննկուն կամքի, եռանդուն ջանքերի և անխոնջ աշխատանքի տեր մարդու շնորհիվ առաջին անգամ տպագրվում է **Աստվածաշունչը** այսպիսի խորագրով:

Աստուածաշունչ հնոց և նորոց կտակարանաց ներ պարունակող, շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց և ճշմարտասիրաց թարգմանչաց: Իսկ զկնի հրամանա Վեհափառին Տեառն Յակօբայ Հայոց կաթողիկոսի զխակարգեալ և տնատեալ ըստ Դադմատացոցն. նաև զհամաձայնութիւն հանուրց գրոց Աստուածաշնչից, ընդ իրեարս առընթեր կարգեալ ամենեցուն, նուաստի ուսմեն բանի Տեառն սպասաւորի, Ոսկանի Երևանեցոյ: Յամստեղդամ, ներ տպարանում սրբոյն Էջմիածնի. և սրբոյն Սարգսի զօրավարի, ի թուում Փղրկչին 1666, իսկ Հայոց ՌԺԺԵ նամսեանն մարտի մետասանի:

Աստվածաշնչի այս առաջին տպագրությունը պատկերազարդ էր: Այս մի հատիկ գործն իրոք բավական էր Ոսկանի անունն անմահացնելու և Էջմիածնի դիրքն ու հեղինակությունը բարձրացնելու:

Այնուհետև Աստվածաշնչի մի քանի հրատարակություններ են եղել զանազան քաղաքներում, որոնց մեջ նաև Մխիթար Սեբաստացու հոշակավոր պատկերազարդ 1788 թ. հրատարակած Աստվածաշնչի տպագրությունն է, որը Ոսկանի տպած Աստվածաշնչի արտատպությունն է ներկայացնում⁹:

* Առաջին տպագրությունը տեղի է ունեցել՝

Ա.—Խաղիայում 1464 թ., Գաղղիայում 1470 թ., Զվիցերիայում, Անգղիայում և Իսպանիայում 1474 թ., հայերը Վենետիկում տպել են առաջին գիրքը 1512 թ., Հյուսիսային Ամերիկացիք՝ 1640 թ., տաճիկները՝ 1726 թ., եգիպտացիք՝ 1882 թ., (Այլևս. երիցյան, Պատմական տեսություն հայ տպագրության, Տիֆլիս, էջ 2):

Բ.—Հրեաները Կ. Պոլսում գաղտնի կերպով իրենց տպարանն են ունեցել 15-րդ դա-

Նախագրութիւն Մ. աջի կայ
Վրդս Պատմութեան:

Մ. Տ Մ Ո Ի Թ. Ի Ի Ն
անցից հարունածոյ որք եկին իվե
րոյ աշխարհիս հայոց ի յեան
ժամանակիս ի թագաւորէն շահաբառ
կոչեցերոյ և ի նորին ազգէն որք են
պարօնիք:

Վրդ յաղագս անշքանալոյ սրբոյ
թուռոյն ի ջմիածնի. և նորին Վր
թուղիկոսացն:

Վրդ վասն աղաւաղելոյ կրօնիս
բրիտանէութեան:

Վրդ սոցին այլևս բանք Պատմութեան
դիպունածոյ բաղաբաց և դաւա
ռաց. որք պատահեցան ի թագաւոր
բաց և յիշխանաց և ի Վրթուղիկոսաց.
և յայլոց. դոցեւ աստ բաժանեալ
ի գլուխս գլուխս ըստ բերման ժամա
նակին:

Ծ 2

Վրդ

Առաքել վարդապետ Դավրիթեցու շիրք պատմութեանց-ի 2-րդ էջը

1629 թ. Հոռմում վրացերեն-իտալերեն քառարան.

» » ալքսեմարան աղոթքներով

1643 թ. » վրացերեն քերականություն Մաշիոյի

1670 թ. » նույնը Բ. Ջրատարակությամբ

1705 թ. Մոսկվայում—Մադմու

1709 թ. Տիֆլիսում—Ավետարան

» » Մադմու

» » Առաքելականք

Առաջին վրացական տպարանը Վրաստանում հիմնվել է 1708—1709 թթ. Վախտանգ
Զ-ի ձեռնդրությամբ, որը 1712 թ. տպագրել է տվել Շոթա Ռուսթավելու «Վագրե-
նավորը» քերթվածը: Բոլորը տպված են խուցուրի տատերով: (Լ. Մելիքսեթ-բեկ):

խարհիկ բովանդակությամբ գրքեր հրատարակելու: Նրա ջանքերի շնորհիվ 1869 թվին առաջին անգամ տպագրվում է Առաքել Դավրիժեցու Պատմությունը—մի հեղինակ, որ յուր իսկ կենդանության ժամանակ յուր աշխատությունը տպված է տեսնում: 1869 թվին Ոսկանը տպում է նաև Խորենացու Աշխարհագրությունը, որին կցված էր Աղվեսագիրքը:

Սակայն կաթոլիկ պրոպագանդան չի դադարում և այստեղ Ոսկանին հալածելուց և նա ստիպված Հոլանդիայից տեղափոխվում է Գաղղիա: 1669 թվի մայիսի 6-ին նա լատին լեզվով գրած մի աղբյուրագրով դիմում է Լուդովիկոս ԺԴ-ին: Այս աղբյուրագրի մեջ հայտնում է նա դեպի Լուդովիկոս ԺԴ-ը յուր ունեցած խորին հարգանքը և խնդրում է, որ բարեհաճի ընդունել արքունի մատենադարանի համար յուր միջոցաբերած Աստվածաշնչի մի օրինակը: Զբաղակամանալով դորանով, ինքն անձամբ Փարիզ է գնում և Լորիան Դարվիտ անուն հոչակավոր արևելագետի միջնորդությամբ 1669 թվի օգոստոսի 11-ին հաջողեցնում է թագավորից ընդունելու «Զհրաման տպարանի մը հաստատության ի Մարսիլիտ կամ ի Լիոն և կամ Գաղղիո տերության ուրիշ քաղաքի մը մեջ, որովհետև այդ գործը մեծապես օգտակար էր հասարակության և արևելյան լեզվաց ուսման մեծ դյուրություն պիտի մատուցաներ»*: Հրամանագրի մեջ գրված էր և մի պայման, որ գրքերը ուղղափառ, առաքելական հոռմեական կրոնի վարդապետության և հավատալյաց հակառակ ոչ մի քան չպետք է բովանդակեն:

Լիվոռնոյում տպարանը բացվում է 1670 թվին, որ 1678-ին տեղափոխվում է Մարսել քաղաքը, դարձյալ ս. Էջմիածնի և ս. Սարգսի անունով, որտեղ տպարանը կարողանում է ժամագիրք, Պարտեզ հոգևոր, Քրիստոնեական, Գրքոյկ կարևոր, Արհեստ համարողութեան, Կանոնք զգուշութեամբ պահելու զանձն գրքերը հրատարակել**:

Երբ Հոռմի աթոռը լսում է, թե Ոսկանը յուր տպարանը տեղափոխել է Ֆրանսիա, գրում է թեմական եպիսկոպոսին նորա վերա հսկողություն ունենալու, ավելացնելով, որ Ոսկանը գաղտնի կերպով հարաբերության մեջ է Էջմիածնի պատրիարքի հետ: Մարսելյի գահակալ եպիսկոպոս Տրֆորպեն Ժանսոն նախ պահանջում է Ոսկանից հավատո դավանությունը հայ և լատին լեզվով, ըստ հոռմեական եկեղեցու վարդապետության և ապա իր ընդհանուր փոխանորդի հսկողությանն է հանձնում նոր տպարանը և այնտեղ տպվելիք հայերեն գրքերի քննությունը, հայ լեզվին հմուտ մի քահանայի ձեռքով իրեն սեփականացնում:

Այդ ժամանակ Ոսկանը փողի խիստ կարիք ունենալով և Էջմիածնից խոստացված նպաստն էլ ճանապարհների դժվարության պատճառով չստանալով, ստիպված իրեն ընկեր է դարձրել յուր քեռորդի Թադևոս քահանա Համազասպյանին: Սակայն նա յուր հաշիվների մեջ խիստ վախվել էր: Համազասպյան քահանան նյութական շահից ավելի ներքին գաղտնի շահերից դրդված էր Ոսկանի հետ ընկերացել և գործում էր նորա տպարանին վնաս տալու նպատակով, գործիք լինելով օտարի ձեռքին:

Ոսկանի նպատակն էր հրատարակել նաև պատկերազարդ ժամագիրք, առանց հեռուն մտածելու, որ դա մի այնպիսի հրատարակություն էր, որ ավելի շուտ պիտի ենթարկվեր մոլեռանդ կաթոլիկների կողմից խիստ գրաքննության: Թադևոս քահանան հենց սկզբից վատ ընթացք է բռնում Ոսկանի դեմ:

* Հ. Գ. Զարբհանայան, Պատմություն Հայկ. տպագրության, Վենետիկ, 1895, էջ 114:

** Լեո, Հայկական տպագրություն, Ա. հտ. Թիֆլիս, 1901, էջ 181:

Ժամագրքի առաջին թերթերը հազիվ թե տպագրվել էին, Համազասկյան քահանան ստոր ճանապարհներով ու մատնություններով աշխատում է Ոսկանին հերետիկոս դուրս բերել և մինչև անգամ խնդիրը պետական ու կրոնական ատյաններին է հասցնում⁹:

Հալածանքն այնքան է սաստկանում Ոսկանի դեմ, որ մա հոգով տանջանքների մեջ է ընկնում և սրտի ցավից դառնացած Ոսկանը վախճանվում է 1674 թվին, իսկ Թադեոս քահանան շտապում է տերության միջամտությամբ տպարանը փակել տալ¹⁰:

Տպագրական գործն այսպես հալածանքների մեջ շարունակվում է, մինչև որ Մառթեոս Վանանդեցին, որ դեռևս Ոսկանի կենդանության ժամանակ Հակոբ կաթողիկոսի հրամանով եկել էր մորան օգնելու, օժանդակ ունենալով Թովմա եպիսկոպոս Վանանդեցուն, Ղուկաս և Միքայել Վանանդեցի եղբայրներին, Ոսկանի և Կարապետ վարդապետի մահից հետո, կարողանում է Ոսկանի տպարանը նորից Ամստերդամ տեղափոխել, որտեղ և գործում է այս տպարանը մինչև 1717 թվականը:

Այստեղ Մառթեոսը, Երևանցի Հովհաննես Ուլուրյան անունով մի քահանայի և ջուղայեցի Պողոս Դուլիայանց անունով անձի օժանդակությամբ տպագրում է 1685 թվին **Ծարականը**, իսկ հաջորդ տարին տպագրում է **Ժամագիրքը**: Այլ և տպարանը պայծառացնելով՝ տպագրում է նաև **Խորենացու Պատմագրությունը**, 1695 թվին, մանր տառերով տպում է **Թովմա Գեմբացին** 1696 թվին, և Ղուկասի ձեռքով **ամիսների համաձայնությամբ** պատրաստած **Ավետարանը**՝ 1698 թվին: Դորանից հետո տպում է **Ոսկեայ Դուռն** կոչված և **Գանձ չափոց** 1699 թվին, **«Ջևղացություն»**-ը՝ 1705 թվին, իսկ յուր եղբոր որդի Ղուկասի ու Միքայելի և Թովմա եպիսկոպոսի գործակցությամբ պատրաստել է տալիս **Համատարած մեծ աշխարհացոյց**: Ղուկասը երրորդ անգամ

* Թեոդիկ, Տիպ և տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 155:

** Օրմանյան Մաղաքիա արքեպիսկոպոսը յուր «Ազգապատում»-ի մեջ հետևյալ խորհրդածություններն է նվիրում Ոսկանին, գրելով, որ իր կրած երկարատև և «Հոգեմաշ տագնապներուն պետք է վերագրել իր տարածած մահը... երբ շատ ավելի արդյունքներ հնար էր սպասել իրեն նման տոկուն և անխոնջ բնավորության վիճակյալ անձն մը...»: Համազասկյանն «ավելի տպարանը փնտցնելու և գիտության լույսը մարելու նպատակ ուներ, ինչպես ըսած են զինքը ճանչնող ժամանակակից զմյուռնացիք, որոնք զայն ոչ միայն քահանա, այլև քրիստոնյա կոչելու անարժան կը համարին... Այս կերպով տպագրության ձեռնարկին կատարելապես նահապետ մը եղավ՝ տպարանի փոշիներու մեջ թավալող այս սրբազան արքեպիսկոպոսը, մինչ շատ դուրին էր իրեն՝ իր ծագմամբ և աստիճանով փառքերու և հնչություններու մեջ անցնել իր կյանքը, դասակից եկեղեցականներու նման: Ոսկանի անձնավորությունն արժանի է մեր ազգին մտավոր զարգացման տեսակետեն՝ մեծ երախտավորների կարգը դասվի և հայ տպագրությանը իսկական մղում տվող ճանչցվի: Նախընծա տպագրություն ճանչված է 1512 և 1513 տարիներու Հակոբի հրատարակությունները, միայն ժամանակագրական փառք մը ունեցան, առանց իրական օգուտի: Արգար Եվդոկիացիին ձեռնարկն ալ ամփոփված ու սեղմված մնաց ու անհետացավ: Ոսկանի գործն է, որ իր տառապատ մահվոցն ետքն ալ շարունակեց և չորցած բույսն մը թափված սերմերու նման՝ բողբոջները բազմացան... Դավանական տեսակետեն, հոռմակականներ իրենց համախոհ մը եղած կը կարծեն Ոսկանը, սակայն հառաջ ընրված պատմական պարագաներ կը ցուցեն թե պատահաբար ու բռնադատյալ առ երես համակերպող մը եղած է նա, և ոչ ավելի: Եվ այն ալ տպագրական ձեռնարկը չհափանելու և չխանգարելու համար: Գերեզմանին ալ անհայտ մնացած ըլլալը, կրնա իրր նշան մկատվի թե իր հիշատակը արտփո արժանացած չէ տեղովն կրոնական շրջանակին մեջ»¹⁰: (Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2548—45):

տպագրել է տալիս Ծարականը 1702 թվին՝ և Պատարագամատոյցը 1704 թվին նաև Արամեան լեզուին գանձ գիրքը 1711 թվին*:

Թե ինչպիսի դժվարություններ է քաշել Մատթեոս Վանանդեցին, մինչև որ հաջողեցրել է նորից Ոսկանի տպարանը Ամստերդամում բաց անել, երևում է 1685 թ. նրա տպած Ծարականի հիշատակարանից, որտեղ նա գելեցիկ կերպով նկարագրում է հետևյալն ասելով.

«Ես նուստոս յամենից Մատթեոս դպիրս՝ եկի ծառայելով ընդ արեւակից վարդապետին իմոյ յերկիրն յիտալացոց և ի մայրաքաղաքն Հոմս և վեհն իմ գնաց յալ ուրեք և ես դարձայ յԱլիկոնայ առ ոոս աշակերտի տեսոն Ոսկանայ արհեստիկոպոսի՝ տեսոն Կարապետի վարդապետի և ուսայ ի նմանէ զարհեստ շարաբարդութեան և մնացի ընդ վեհին Ոսկանայ արհեստիկոպոսի և քնորդոյ նորա, Սողոմոնի ամս չորեքստանսն և վարձոյ կողմանէ ոչինչ ընկալայ: Քանզի և տէր Յակովբ կաթողիկոսն գրեաց առ իս ի Մարսիիայ թէ ընկալայ զհամբաւ ի քն զբարոք ուսանիլ զարհեստիդ. վասն որոյ և զվոքը նամակս օրհնութեան ստաքեցի առ հոգևոր որդեակոյ իմ Մատթեոս, զի բարոք ծառայիցես տեսոն Ոսկանայ արհի եպիսկոպոսի աշակերտի իմոյ և զկնի վախճանի նորա մի ումեք կարօտաւցիւ: Իկնպէս համարեայ թէ ինձ ես արարեալ որպէս ասէ Տերն և ես զքո վարձն հատուցանելոց եմ և եթէ մահ հասարակաց հանդիպի՝ զհետեւմեանց նստող սրբոյ Աթոռոյն պարտ եմ հատուցանել»**: Սակս որոյ ժամանակս քաղունս ծառայեցի և զկնի՝ փոխելոյն նորա առ Աստուած՝ և իմ տեսեալ զշարակրթիւն և զանաջողութիւն յամենայն կողմանց, վասն որոյ դիմեցի յերկիրն Հոլանդիոյ՝ ի վայելոյ քաղաքն յԱմստէլոտամ, և գտի զաւս վարպետ իմն, որ անուամբ Նիկոլայոս ասի՝ և ետու յօրինել զգիրս այբուրենից քաղմօք աշխատանօք և զայլ տեսակս եւ գրոց նօտրի և բոլորի»***:

Այս հիշատակարանից պարզապէս տեսնվում է, թե ինչպէս Հակոբ կաթողիկոսը Էջմիածնից հույս ու ոգի է ներշնչում Վանանդեցուն և փայփայում հայ տպագրության արվեստի զարգացումը, որ նա ծաղկի ու ընդարձակվի, թեև օտար հողի վերա, և հայերեն տպագրված գրքերով լեցնել Հայաստանը:

1691 թվին Լիվոռնոյում սկսում է գործել մի տպարան դարձյալ՝ ա. Էջմիածնի և ա. Սարգսի անունով, որ ինչպէս երևում է, Ոսկան վարվապետի տնայարանի մի մասը պիտի լինի փոխադրված Մարսեյից: Այս տպարանն էլ տաս տարի յուր գոյությունը շարունակեց, որից հետո 1701 թվին փոխադրվեց Կ. Պոլիս, նույն անվան տակ: Դեռևս 1842 թվին ա. Էջմիածնի միաբան չուղայեցի Հովհաննես վարդապետը Եվրոպա անցնելով՝ Հոռմում նոր տաներ է շինել տալիս և Լիվոռնո գալով՝ սեփական տպարան հիմնում: Այստեղ նա տպագրում է փոքրադիր Սաղմոս, որի հիշատակարանում նշանակված է ռեփուսի Քրիստոսի ծառայ Յովհաննէս Ջուղայեցի, շնորհօքն Աստուծոյ վարդապետ և սպասաւոր սուրբ Էջմիածնի որ ի թուին ՌՁԸ»****:

1715 թվին ա. Էջմիածնի միաբան Մխիթար Սեբաստացին Վեներիկի մոտ, ա. Դազար կղզու վերա հիմնում է մի նոր միաբանություն, որը միաժամանակից հետո ունենում է յուր սեփական տպարանը: Այդ ժամանակ Մատթեոս Վանանդեցու տպարանը գրավ էր դրված օտարազգիների մոտ

* Հ. Միքայել վրդ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ, ի Վեներիկ, 1786, էջ 662—663:

** Ընդգծվածները մերն են. Ա. Ե. Ս.:

*** Բազմավէպ, 1896 ՄԻ, էջ 295—296:

**** Բազմավէպ, 1891, էջ 298:

Մի էջ «Գիրք տառապարանութեանց որ ապի աղուեսազիր»-ից
(1668 թ., Ամստերդամ)

պարտքի պատճառով: Մխիթար Սեբաստացին վճարելով պարտքի մի մասը, տառերից գնում է և տանում է Վենետիկ յուր տպարանի համար:

Վանանդեցու տպարանի մնացած պարտքը վճարում է Գևորգ աղա Արծրունին ժժ դարի սկզբին և մնացած տառերը նվիրաբերում Ներսիսյան ազգային դպրոցին:

Ընորհիվ շրջապատի բարեբաստիկ հանգամանքների, Մխիթարի տպարանը, որ մինչև այժմ էլ գոյություն ունի, յուր նշանավոր դերն է կատարել և կատարում է Վենետիկի Մխիթարյան հայրերի ձեռքի տակ՝ յույս ընծայելով բազմաթիվ հրատարակություններ, գիտության ամեն ճյուղի վերաբերյալ զարկ տալով հայկական հին և նոր գրականությանը:

ԺԸ և ԺԹ դարերի ընթացքում գիտությունն ու արվեստները այնքան են առաջ գնում և արտաքին ճնշիչ հանգամանքները այնչափ թուլանում, որ, ամեն քաղաքում Եվրոպայի, ինչպես և վերջը ս. Էջմիածնում և Վովկասում հայ տպարաններ են բացվում հայ տպարանատերերով:

Մեր նպատակից դուրս լինելով այդ տպարանների գործունեության, ինչպես և Մխիթարյան տպարանի գործունեության պատմությունը գրելը, որոնց մասին հատորներ կան գրված, կանգ կառնենք միայն ս. Էջմիածնի տպարանի վերա և առաջ կրեքենք մորա հաստատման ու գործունեության պատմությունը:

Թ.

ԺԸ դարի ընթացքում Կովկասյան ազգերի մեջ ևս տպարաններ են բացվում, դորանց մեջ նշանավոր տեղ է բռնում Էջմիածնի տպարանը, նախ՝ այն պատճառով, որ մայր հողում նա առաջին տպարանն է լինում և երկրորդ՝ ս.

Էջմիածնի կաթողիկոսները մինչև այդ հնարավորությունից զուրկ լինելով՝ օտար պետությանց մեջ էին պահում տպարաններ՝ Էջմիածնի անվամբ. այժմ Սիմեոն կաթողիկոսն առաջինը հաղթահարելով քաղաքական խոչընդոտների և դժվարությունների, կարողանում է հենց ս. Էջմիածնում հաստատել «Երեսնամյա» հրաշալի գյուտը, երբ մարդ աչքի առաջ ունենա Արարատյան աշխարհի այն ժամանակվա քաղաքական հանգամանքները, ժամանակի տիրող իշխանությանց բռնությունները, — այն ժամանակ Սիմեոն կաթողիկոսի ջանքը տպարան հիմնելու, այն էլ Էջմիածնում պետք է անշուշտ մի հանդուգն քայլ համարի: Սակայն ոչ շրջապատի քաղաքական աննպաստ պայմանները, բռնությունները, բարբարոսությունը տիրող իշխանությանց, ոչ էլ Էջմիածնի ժամանակի միաբանության ոմանց տգիտությունը չկարողացան երջանակահիշատակ Սիմեոն կաթողիկոսի մտադրությանը արգելք լինելու, այդ միտքական ու պատմական մեծ գործի հիմքը դնելու մեջ:

Ամստերդամի տպարանի աշխատավորներից մեկը, Մարկոս անունով, 1759 թվին Իզմիրում մի տպարան է բաց անում, որը գործում է մինչև 1763 թվականը: Այդտեղ տպված **Եզմիկի** հիշատակարանից երևում է, որ այդ տպարանի կառավարիչները եղել են ս. Էջմիածնի միաբաններ՝ աստապատոցի Աբրահամ եպիսկոպոսը և Սյունյաց դպրոցի ներկայացուցիչ՝ Երևանցի Սիմեոն վարդապետը:

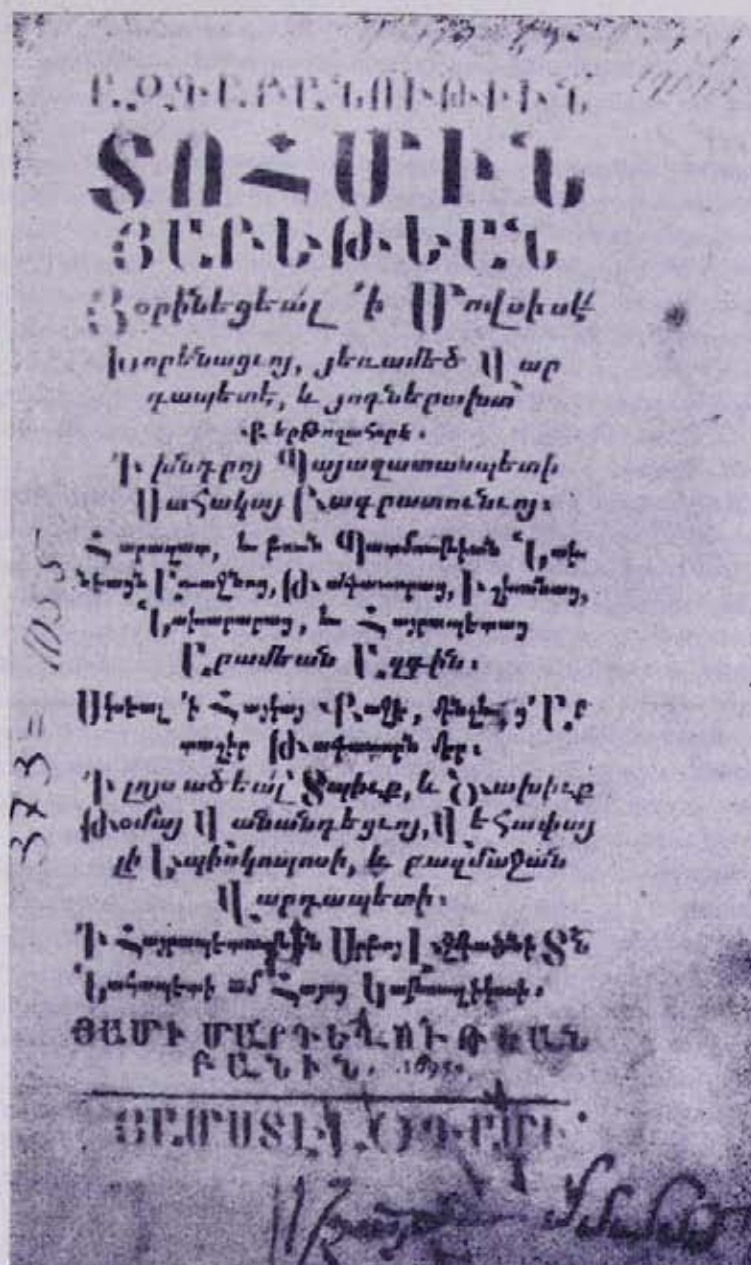
Սիմեոնի հետագա գործունեությունը աչքի ընկնող տեղ է բռնում հայոց եկեղեցու պատմության մեջ՝ հատկապես ս. Էջմիածնում տպագրական արվեստի հիմը դնելու պատճառով: Ուստի և այս տեսակետից արժե, որ մի փոքր ավելի մոտիկից ծանոթանանք Սիմեոն վարդապետի կյանքի հետ:

1763 թվին Սիմեոնը ընտրվում է կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Նա մի շինարար և ուսումնասեր մարդ էր: Կաթողիկոս դառնալուց հետո անմիջապես ձեռք է առնում Էջմիածնի վանքին պատկանող բոլոր շինությունները նորոգելու և Մայր Աթոռը վայելուչ բարեգարդությամբ պայծառեցնելու: Չնայած ժամանակի աննպաստ հանգամանքներին, Սիմեոնը կաթողիկոս օծվելուց հետո այնպիսի քեղամավոր գործունեություն է ցույց տալիս, որպիսին երկար ժամանակի ընթացքում նրանից առաջ և հետո քիչ ենք հանդիպում: Յուր կաթողիկոսության ընթացքում նա ցույց տվեց, որ ազգի թե՛ անցյալի և թե՛ ներկայի քաղաքական և կրոնական դրության հետ քաջ ծանոթ է: Ուստի և օր ու գիշեր մտածում էր աշխարհի չորս կողմը տարածված հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության համար: Ծնորհիվ յուր անհողդողդ կամքի՝ նա կարողանում է յուր մտադրություններն յօգուտ ազգի և ի պայծառություն եկեղեցու ի կատար ածել:

Սիմեոն կաթողիկոսը կարճ ժամանակում նորոգություններ է կատարում ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի մեջ թե՛ դուրսի և թե՛ ներսի կողմից, նորոգում է և ավելացնում է վանքին շրջապատող շինությունները, հարստացնում է վանքը արոտատեղերով և վարելահողերով:

Սիմեոնը սակայն դորանով չի բավականանում: Նա որոշում է վաղուց հետևել յուր մախորդների մտածած, սակայն չիրագործած միտքն իրականացնել՝ այն է՝ ս. Էջմիածնում տպարան հիմնել:

Ժամանակի քաղաքական հանգամանքները և Էջմիածնի դիրքը վերջին դարերի ընթացքում այն դյուրությունը չէին տալիս, որոնք տպարան հիմնելու համար անհրաժեշտ էին: Ուստի, ինչպես վերևը շեշտվեց, կաթողիկոսները ստիպված էին տպարաններ պահել Ամստերդամում, Մարսելյում, Վենե-

Մովսես Խորենացու «Ազգարանություն տոմսին Յարեթեան»-ի տիտղոսաթերթը
(1695 թ., Ամստերդամ)

տիկում և այլն քաղաքներում, նույնիսկ Կ. Պոլսում, քայքայվապատում: Որքան էլ որ այդ տպարանները ս. Էջմիածնի անունն էին կրում, այնուամենայնիվ Մայր Աթոռի մեջ տպարան գոյություն չունեցավ մինչև Սիմեոն կաթողիկոսը, որին միայն հաջողվում է Փոքր Ասիայի այդպիսի մի խոլ անկյունում, ինչպես Էջմիածինն էր, տպարան հիմնել և տպագրական արվեստն այնտեղ ծաղկեցնել:

Էջմիածնում տպարան հիմնելու միտքը Սիմեոնի մեջ շատ վաղ էր

գարթնել: Դեռևս Հնդկաստանում ունեցած յուր նվիրակության ժամանակ, համոզում էր Գրիգոր աղա Միքայելյան Խոջաջանյանին (Չարիկենց մականունով) յուր հոգևոր կտակը արգասավոր դարձնի մի որևէ նշանավոր գործով:

Կաթողիկոսական աթոռը քաղաքացիական երկու տարի հետո, երբ ս. Էջմիածնի նորոգչական աշխատանքները վերջանալու վրա էին, նա տպարան հիմնելու հոգացողությամբ սկսեց գրավել:

Միմեոնը 1765 թվի մարտի 4-ին գրում է Զմիռոնիայի նվիրակ և առաջնորդ Ղուկաս Կեղեցի կամ Կարենցի վարդապետին «Յատուկ պատու էր մի ևս տպագրական գրող իրիք ազնույ որ էր ի յնմատերդամ, յօրինեցեալ Առաքել է ունեմն որ թեպետ յօրինեալ էր, այլ գտնագրատուն հաստատել ոչ կարէր վասն գործաւորաց պակասութեան: Ուստի գրեաց սմա սրբազան Վեմն, զի գրեցեալ առ Առաքելն այն ի յնմատերդամ և խնդրեցեալ զայն ի նմանէ գնով և առեալ յեցեալ աստ ի սուրբ Աթոռս»:

Հատմանով բավարար պատասխան Միմեոնը մի քիչ հետո 1765 թվի դեկտեմբերի 30-ին կրկնում է յուր պատվերը Ղուկաս վարդապետին և հարցնում է, թե ո՞ր է այն մյուս Մարկոս անունով տպագրիչը, որ Զմիռոնիս էր, թող խոսի նորա հետ, պայմանավորվի և ս. Աթոռն ուղարկէ: Սորան պատասխան է ստանում, թե Մարկոս տպագրիչը կամենում է դեռևս Սաղմոսը տպագրել և ապա զալ Էջմիածին: Կաթողիկոսը նորից պատվիրում է թե եթե նա փողի պատճառով է զգճարմ յուր գալը և ուշանում, թող ցանկացած փողը նորան տա, որպեսզի Մարկոսը Մայր Աթոռ գալով՝ հենց այստեղ Սաղմոսը տպագրէ: Նույն պատվերը մի փոքր հետո կրկնում է Միմեոնը ավելի խստությամբ: Գրում է նաև Ամատերդամ Հովհաննես վարդապետին, որ վաղուց ուղարկված էր այնտեղ դեռ Ղազար կաթողիկոսից և պատվիրում է:

«Զի գԱռաքելի գիրն կամ անդ տպարան հաստատել տալ և կամ առնոջ, և ի ս. Աթոռն յղել. իսկ եթե Առաքելն չտայցէ և թե անդ տպարան իցեն հաստատելոց և թե ոչ, նոյն փորագրողից նման մի գիր վասն ս. Աթոռոյս փորեցուցեալ յեցեալ»:

Նույնը գրում է նաև Առաքելին առանձին թղթով, առաջարկելով տաճալ Ղուկաս վարդապետից կարևոր ծախքերը և «վասն Մարկոսին ևս չանալ և մի՛ ի կողմն հատանել գրանն»:

Այդ ժամանակ մահտեսի Մովսեսը գրում է Կ. Պոլսից կաթողիկոսին. «Վասն Զմիռոնոյ տպագրիչ Մարկոսին թե գտեալ եմք զհնարս ինչ յղել յայդր», որին և Միմեոնը գրեց, որ շտապեն իրագործել այն՝ նախապես Ղուկաս վարդապետի հետ խորհրդակցելով*:

Զնայած Միմեոն կաթողիկոսի այնքան նոանդուն ջանքերին, տարին բոլորում է և այնուամենայնիվ նորան չի հաջողվում ոչ տպարանական պարագաները նվեր առանալ որևէ մեկից և ոչ էլ գնել: Այն ժամանակ նա յուր հայացքն ուրիշ կողմն է ուղղում, որովհետև Ամատերդամի հայերը Առաքելի գրերի վերա արգելք էին դրել**:

Այդ ժամանակները Վեմետիկից Պոլիս էր վերադարձել կեսարացի Սարգիս վարդապետ Սարախյանը: Նա արևելքից Եվրոպա անցնելով, հետամուտ

* Դիան հայոց պատմության, գիրք Գ, Միմեոն կաթողիկոսի ծառայության, յիշատակարանը, կենսագրությունը յանդուածներով ու ծանոթութիւններով. հրատարակեց Գիւս քահանայ Աղանանց, Թիֆլիս, 1894, ԾԾԵ—Ը:

** Հ. Գ. Զարբհանյան, Պատմություն հայկական տպագրության, Վեմետիկ, 1896, էջ 188:

Լ. ր. եղել հայկական տպագրության և իրեն համար սեփական տառեր էր ձուլել տվել: Այդ տառերը կամ դրանց հայերեն ու մալերը հետը վերցնելով Սարգիս վարդապետը վերադառնում է Կ. Պոլիս: Սարգիս վարդապետը Էջմիածնի նախկին միաբան էր:

«Էր ի Պոլիս առ Կեսարացի Սարգիս վարդապետն գիր տպագրական փորագրեցեալ ի Վեմետիկ,—ասում է Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանի գրողը,—յոյժ ազնիվ և քաղցրատես, որով **զԵՖԷՄԷՐՈՒՆ** գիրքն տպեալ էր և պահէր առ ինքն զգիրն և ոչ տալոյ ումէր, և ոչ ինքն զտպագրատուն բանայր: Վասն որոյ գրեաց առ նա սրբազան Վեհմ զթուղթ մի սիրոյ, և խնդրեաց տալ զտպագրական գիրն սրբոյ Աթոռոյս կա՛մ գնով և կա՛մ ի յիշատակ հոգւոյն իւրոյ: Եւ եթէ կամիցի զայս որով կերպիս և իցէ, ծանուցէ մերայնոցն, որոց և կամիցի ինքն, զմիտս իւր, զի գրեացեն ինքեան և կամ ինքն խօսնացի գրով, և որպէս կամիցիս, ասէ, և ինձ է հաճելի»*:

Գործն արագացնելու համար Սիմեոն կաթողիկոսը թուղթ է գրում Մայր Աթոռի գործակալ մահտեսի Մովսեսին, որ Սարգիս վարդապետի հետ խոսի և տառերի գնի սակարկությունը տպագրիչի հետ վերջացնի: Սակայն, վերջինս Սիմեոնի հետ բանակցությունները չվերջացրած՝ տառերը վաճառում է կեսարացի Գեորգ դպրին, որ Կ. Պոլսո Վեզիր խանի մեջ տպարան է բաց անում**։ Միևնույն ժամանակ Սիմեոն կաթողիկոսը թուղթ է գրում նաև Ամստերդամ բնակվող ջողայեցի Խոջա Առաքելին, կրկնելով յուր խնդիրը, որ տառերի ու պատկերների ուղարկելուն էր վերաբերում: Նույն թղթում խնդրում էր, որ եթե նա տպարան է բաց արել և տառերի ուղարկելն անհնարին է, այն ժամանակ նույն փորագրողին պատվիրի Մայր Աթոռի համար ամեն տեսակ տառեր, ծաղկագրեր ու ծածկագրեր պատրաստել տալ: Վերջապես, թուղթ է գրում Զմյուռնիայի Դուկաս վարդապետին, որ սա Մարկոս տպագրիչին համոզե՝ յուր տառերն ու տպարանը վերցնի և Էջմիածին տեղափոխվի:

Թե դորանից հետո այլևս ինչ գրագրություններ են տեղի ունենում տպարանի վերաբերյալ, գրավոր հիշատակարանները պակասում են. միայն այսքանը հայտնի է, որ Սիմեոն կաթողիկոսի բոլոր դիմումներն իզուր են անցնում: Առաքելի տառերը Ամստերդամից չեն ստացվում, իսկ Մարկոս տպագրիչն էլ մնում է Զմյուռնիայում: Չնայած, մինչ այդ ունեցած անհաջող դիմումներին, Սիմեոն կաթողիկոսը չի հուսահատվում, և յուր նպատակից ետ չի կանգնում: Նա յուր աչքը դարձնում է դեպի Հնդկաստան:

Տասներկու տարի եռանդագին աշխատելուց հետո վերջապես 1771 թվին Սիմեոն կաթողիկոսին հաջողվում է յուր նպատակին հասնել և Էջմիածնի վանքում տպարան հաստատել, յուր նվիրակության ժամանակ Հնդկաստանում ծանոթացած ջողայեցի Հնդկաստան վերաբնակված Գրիգոր Միքայելյան Խոջաջանյանի ծախքով և տպարանական բոլոր պարագաներով: Գրիգոր Միքայելյանը վերջապես իրագործում է Սիմեոնի դեռևս սարկավազ եղած ժամանակ նրան տված յուր խոստումը, այնպիսի փառավոր գործի հիմք դնելով, որի նմանը մինչև այդ Էջմիածնում չէր եղել:

Դժվար է ասել, թե Սիմեոն կաթողիկոսը որևէ տեղից պատրաստի տառեր լինի ստացած, քանի որ նորա հիշատակարանը գրողը նորաքանդակ տառերի մասին է խոսում***, որից պետք է հետևցնել, թե նորան հաջողվել է

* Դիան հայոց պատմության, գիրք Գ... Յառաջարան, ԸԾԹ:

** Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, Բ հտ., էջ 3098—99:

*** Դիան հայոց պատմության, գիրք Գ, Յառաջարան, ԸԿ:

Մի էջ Մովսես Խորենացու Պատմությունից (1695 թ.)

նոր տառեր փորագրել ու ձուլել տալ: 1774 թվին տպված Տոնացոյց-ի հիշատակարանի մեջ էլ հիշվում են Էջմիածնեցի Հարություն անունով փորագրող և քանդակողը և Մկրտիչ Շոտթեցի եպիսկոպոսը, որ «Նախկին հեղինակ եղև առ փորագրութիւնն ի պողովուստայս»:

Տպարանը գտնւողում են կաթողիկոսի ձմեռվա կացարանի արևմտյան ծայրին կից գտնված շինության մեջ, որի մակատին դրվում է այս արձանագրությունը.

«Աստուծով հաստատեցաւ տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին, ամենայն պարագայիսն հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիսեօն սրբազան կաթողիկոսին Երեանցոյ, արդեամբ Զուղայեցի ի Հինդ բնակեալ բարեպաշտօն Գրիգոր աղային Խոջաջանեան, որ մականաւոր Զաքիկեց կոչի ի յիշատակ իւրեան եւ իւր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն՝ Միքայելին և Մամախարունին, իւր կենակից Մատիկնային և վաղաթառամ Միքայել որդւոյն և քերցն Ամամարիային և Զիւլիստային, հօրեղբարցն՝ Նդիագարին, Սաֆարին և Աղէքսանդրին պապուն՝ Գրիգորին և կենակից Թագուհուն և հօրաքերոն Զիծաղատային և մեծ պապ Յակոբջանին և հօրեղբօր դստերացն՝ Պէկզադային և Գիւնաբաթին, և ալ ամենայն հին և նոր ճնշեցեղոցն նորին: Այստ պայմանա՝ զի ի տարին Բ անգամ ի տօնի Լուսաորդին և հրեշտակապետացն

* Տոնացոյց, Էջմիածին 1774:

...UNIVERSITY...

...LIBRARY...

...OF...

...THE...

...CITY...

...OF...

...THE...

...CITY...

...OF...

...THE...

...CITY...

...OF...

...THE...

...UNIVERSITY...

...LIBRARY...

...OF...

...THE...

...CITY...

...OF...

...THE...

...CITY...

...OF...

...THE...

...CITY...

...OF...

...THE...

ի սուրբ Աթոռոջս պատարագ մատչիցի հանդիսաորութեամբ՝ յիշելով զնոսա, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, ամեն. թ. ՌՄԻ (յամի 1771)*¹⁰:

Տպարանը բացվելու ժամանակ, ինչպես կրկնում է, արդեն Զմյուռնիայից եկած է լինում և Մարկոս տպագրիչը, որը մեծ աջակցություն է ցույց տալիս տպագրական գործի հաստատմանը Էջմիածնում: Բայց նորա գործունեությունը նորահաստատ տպարանում շատ երկար չի տևում: Տպարանը կարգավորելուց և գործի սկիզբը դնելուց շատ կարճ ժամանակ անց Մարկոս տպագրիչը վախճանվում է և թաղվում Մայր Աթոռի միաբանների ընդհանուր գերեզմանոցում: Տապանաքարի վերա կարդում ենք.

«Այս է տապան հանգստեան Ակնցի տպագիր ծերունագարդ Մարկոսին, որ եկեալ ի սուրբ Աթոռս և շինեալ գործարանն, փոխեցաւ առ Քրիստոս բարի մահուամբ, որում Տէր ողորմեսցի, ի ՌՄԻ թվին (1771)»:

Առաջին անգամ նորահաստատ տպարանում տպվում է **Ջրօսարան հոգևոր** կոչված գրքույկը, որը վեշտասան ծալքով աղոթքների մի մատյան էր: Հաջորդ տարին Սիմեոն կաթողիկոսը գրում է Գրիգոր աղային յուր մի կոնդակում հետևյալը.

«Իսկ ի կողմանէ տպագրատան միամիտ և անհոգ եւ ուրախ լիցիս, զի Աստուծով ահա հաստատեցաւ լաւապէս և օրը ըստ օրէ լաւագոյն հաստատի: Յառաջագոյն զփոքրիկ գրքույկ մի աղօթից յօրինեալ էի, զի նորաքանդակ գրով տպեցաք և ... յեցաք ի նմանէ վասն սիրելոյդ...: Իսկ յայսմ թուովն նոյն **Տաղարանն** գոր յառաջ տպեալ էաք, այժմ ևս նոյն աղօթից գիրն քո գրովն վերստին տպել ետուք, վասն քարոք փորձառութեան գործարանին: Ահա երկու հատ ևս ի նմանէ եղաք ի մէջ թղթոյս և յեցաք վասն սիրելոյդ առ ի տեսանել և ուրախանալ քեզ այդու ևս, զի ահա տիպն դորին փոքր ինչ լաւագոյն է քան զաղօթից գրոյ տիպն, որ ահա այդպէս օր ըստ օրէ լաւապէս հաստատի տպարանն և յաջողմամբ Աստուծոյ... և յետ այսորիկ հանդերձեալ եմք ահա այլ տեսակ նորաքանդակ գեղեցիկ գրով **զՏօնացոյցն** ևս տպել, գոր յետ սուղ միջոցի յեղոց եմք վասն սիրելոյդ, զի տեսցես և ուրախ լիցիս: Նաև զտպագրատունն սակաւ ինչ փոքրիկ էր, յայսմ ամի մեծացուցաք զի ամենայն գործոց և գործավարաց. նոցին ընդարձակ տեղիք լինիցին մերձ միմեանց: Իսկ զքոյդ յիշատակի արձանաքարն, ըստ այնմ օրինակի, գոր յեցաք առ քեզ ընդ Փիլիպպոս վարդապետն, գրեալ եմք, դնելոց եմք այժմ, ի գլուխ նորակերտ մեծագոյն դրանն տպարանին»^{*}:

Ինչպես տույն գրությունից տեսնվում է, Սիմեոն կաթողիկոսը Հարություն փորագրիչի պատրաստած տառերից զատ՝ ստացել էր նոր տառեր նաև Գրիգոր աղայից, որով երկրորդ անգամ տպագրել է տալիս **Ջրօսարան հոգևոր** աղոթագիրքը: Բացի այդ, նա պատրաստվում էր ընտիր նոր տառեր ձուլել և փորագրել տալ ու ձեռնարկել նոր հրատարակությունների, որոնցից առաջինը պետք է **Տօնացոյցը** լիներ:

Սակայն, տպագրական գործի արագ կերպով հառաջադիմությունը խանգարող մի ուրիշ աննպաստ հանգամանք կար: Սիմեոն կաթողիկոսը տպա-

* Այս արձանագրությունը համարվում էր կորած (Տ. Սիմեոն կաթ. հիշատակարանի մեջ): Տողերիս գրողը վանքի տպարանի վարպետ Ղևոնդ Ղարախանյանի հետ փնտրելով գտնում են այդ արձանագրության քարը 3 կտոր եղած և հողի մեջ թաղված: Այդ կտորները միացվում են և դրվում վանքի հնությանց թանգարանում: Ա. Ե. Ս.:

** Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանը, 1894, Թիֆլիս, էջ 249:

րանի համար հարկավոր թույլը Եվրոպայից էր քերել տալիս, որը մեծամեծ դժվարությունների էր հանդիպում ճանապարհների անապահովության և դժվարության պատճառով: Այս հանգամանքը Սիմեոն կաթողիկոսի մեջ մի հանդուգն ու խիստ դժվարությամբ իրագործելի միտք ևս է ծնեցնում, այն է՝ **Էջմիածնում հիմնել մաս թղթի գործարան:**

Սիմեոն կաթողիկոսը տաճարի հարավային կողմը Մայր Աթոռի պարտակից դուրս, Լազարապատի հարավային դրան դիմաց, քաղական մեծ շենք է շինում 1774 թվին, այնտեղ՝ ուր, առաջ պարտեզ էր, «Խաղաարտ սեղիսեմիք սերմելու համար», և Եվրոպայից հմուտ արհեստավորներ հրավիրելով՝ սկիզբ է դնում մաս թղթաշինության: Արարատյան դաշտի բամբակի բերքի և ջրի առատությունը մեծ հաջողություն էր խոստանում մաս թղթաշինության արհեստի ծաղկման համար: Նույն թվի գարնանը սկսում են շինել քարիսանան և մյուս տները: Մեծ տունը մի եկեղեցու չափ էր, տաշած քարերով և կրով: Երկարությունը Ի (20) գազ և լայնությունը Թ (9) գազ: Թղթագործարանի շինության առթիվ էլ Սիմեոն կաթողիկոսը 1771 թվից սկսած շաքիկեցի Գրիգոր աղայի հետ թղթակցություն ուներ, որով համոզում էր նրան թղթագործարանի ամբողջ ծախսն էլ վճարել, ինչպես որ հոգացել էր տպարանի ծախքը: Գրիգոր Միքայելյանին ուղղած լուր մի կոնդակում Սիմեոն կաթողիկոսը 1774 թվին գրում է.

«Յանցեալ ՌՄԻԱ. (1772) թուովն եհաս առ մեզ թույլ թո, որ յաղագս թղթաշէն վարպետացն և այլոց յոլովից իրակութեանց գրեալ էիր ... իսկ մեք գլխաշինաց թողթսն յետ հասանելոյն առ մեզ՝ շուտով յղեցաք ի մեծն Պօլիս առ մեր մոիրակ Զաքարիա վարդապետն յնէ անդ, որպէս քեզ ևս գրեալ էմք յառաջ և նա ի վաղուց հետէ յղեալ էր և գրեալ առ մեզ: Բայց պատասխամիքն ճոցին մինչև ցայժմ տակաւին ոչ ընկալաք, զի գիտացաք, թէ որպէս եղեն, գալոց են թէ ոչ: Եթէ դու գհամբաւ ինչ լուեալ ես ի ճոցունց, մեզ ևս գրեալ զի գիտացուք, ապա թէ չես լուեալ, եթէ կամիցիս վերստին գրեալ անդ, զի թերևս եկեացեն: Այլ և նոյնպէս, սիրելին մեր Էքիզեան մահոեսի Յարություն աղայն՝ երեք հազար մէկ հարիւր և վեց ոսկի և կէս ի քոյդ կողմանէ փօլիցայ էր արարեալ ի մեծն Պօլիս առ մեր մոիրակ Զաքարիա աւտուածարան վարդապետն, որ հասեալ էր առ մաս գրեալ էր մեզ ... Ուստի մեծապէս շնորհակալ եղաք զսիրելոյդ մերմէ, և օրհնեցաք զարժանաւոր օրհնութիւն... զոր Տէր օրհնեցէ և ... փոխանակ արդեան քազմարդին ջանիցդ զոր ջանաս յաղագս հաստատութեան հոգևոր յիշատակացդ մաս մեծագոյն սիրոյդ, զոր ունիս առ լուսատու ծնողս քո սուրբ Աթոռս, տացէ քեզ Տէր զվարձս քարիս...»*:

* Դիւան հալոց պատմութեան, գիրք Ա, Բ, 1780—1884, Թիֆլիս, 1898, էջ ԺԿԲ—ԺԿԳ: Էջմիածնի տպարանի և թղթաշինության գործարանի շինության առթիվ տարիների ընթացքում թե Սիմեոն կաթողիկոսը ինչ ջանք ու նուաճում աշխատանք է թափել՝ ստորև քերում ենք նորա մի քանի գրությանց պատճենները:

1.—1787 թ. առ Զմիռնիոյ առաջնորդ Դուկաս վարդապետն վասն տպագրչին և առ այլս ումանս:

Իսկ և ի կարի յոյժ ստիպելն զսա սրբազան Վեհին վասն տպագրիչ Մարկոսին (որպէս քազմիցս առացեալ է ի վերայ ցուցեալ տեղիսն) կոչեալ էր զնա ի մէջ իշխանաց և հարցեալ, և նա յանձն էր առեալ զալ աստ և յերիս ամս աստ մնալ և զերկուս կամ զերիս աշակերտս ուսուցանել և տալ մեզ զգիրս Եզնակայ և զԹորոհրդատեանին, զորս ինքն էր հոգացեալ և զՏաթևացոյ հատորոցն, (զոր ստացեալ էր) ամենայն պարագայիքն յիրեանց,

Այդ ժամանակ Պարսկաստանում թղթի գործարաններ գոյություն ունեին: Միմեոն կաթողիկոսը այնտեղից վարպետներ է բերել տալիս, սակայն սրանք չեն կարողանում թուղթ պատրաստել: Որպեսզի գործը չուշանա, Միմեոն կաթողիկոսը դիմում է Գրիգոր աղային և խնդրում որ ինքն անձամբ աշխատեն վարպետներ գտնելու համար: Այդ միջոցին Պոլիս էին եկել Փարիզից բուղթ պատրաստող երկու վարպետներ՝ մուսիո Բելսոն (Բիսիոն) և մուսիո Իեսիոն: Սրանց հետ Գրիգոր աղան մոտաբանական պայման է կնքում, որ գան Էջմիածին թուղթ շինեն, և սովորեցնեն աշակերտներին, որպեսզի իրենցից հետո նրանք կարողանան գործը շարունակել: Ամեն բան ձրի, վարպետները պետք է ստանային 14000 ուրլի: Վարպետները գալիս են և գործն սկսում: Բայց հենց գործի սկիզբից նրանք զանազան դժվարություններ են հարուցանում:

և ապա ինքն ելանել և զնալ աստի: Բայց խնդրեալ էր ևս զԵԻ (5000) դուռուշ դրամ ԲԻԿ (2000) ի զին գրոց և գործնացն իւրոց, զորս խոստանայր տալ մեզ և զԵԻԿ (3000) ի վարձ երկից ամացն, յորս աստ մնալոց էր: Եւ այսորիկ քացի ճանապարհական ծախուցն և կեղեկացն և զգնելացն աստ ի մէջ ի յերիս ամա: Որոյ աղագաւ իշխանքն Զմիւռնիոյ և ինքն ժամտեսի Մարկոսն ևս գրեալ էին առ սրբազան Վեհն զթուղթ: Ընդ որ հաճեցաւ սրբազան Վեհն, և գրեաց Ղուկաս վարդապետին, զի թէ ի վերոյիշեալ գրոցն պակաս ինչ իցէ ի պարագայիցն, հոգալ տացէ, և զքանի տէրունական պատկերս ևս ի ձեռն քերել տացէ նմա: Ապա առեալ ի նմանէ զամէհն, դիցէ յարկել և նմա և իշխանացն կնքեցուցեալ, յիւր ամուն յղեսցէ ի Կարին և զծախսն մոցին ինքն հոգասցէ: Եւ աստ ինքեան գրեալ ծանուցէ: Որպէս զի ինքն մաքտեսի Մարկոսն ասանց ծանրութեան թեթև և փութով եկեսցէ ի սուրբ Աթոռս: Եւ թէ այս ասէ, ի գոլիս գալոյ լիցի ընդ գրոցն և զԲԸ (200) օղմա լաւ թուղթ առեալ յղեսցէ: Իսկ և պատուիրեաց զԱԻ (1000) դուռուշն անդէմ տալ մաքտեսի Մարկոսին, որպէս նա խնդրեալ էր: Որ ի ԵԻԵԿ (5000) նաև ըստ քառականին միոյ մարդոյ՝ տալ նմա զճանապարհական ծախսն: Յետ այսօրիկ, ասէ՝ թէ յոժարեցին նա ի գալ, թող ի գարնանս աստ գտանիցի փութով և թէ ոչ, ծանո մեզ զի և մեք զվերջինն արասցուք: Կամէր ևս նա, զի յայնմ օրէ, դիցէ զսկիզբն երկից ամաց, յորում ելցէ ի Զմիւռնիոյ: Ընդ այս ևս հաճեցաւ սրբազան Վեհն, քայց այսու պայմանաւ, զի ի մուտն մարտի ամսոյ ելցէ և ի մուտն մայիսի աստ գտանիցի, և քաց ի ԵԲ(2) ամսոց այլ մի ևս աւելի յամենցի ի ճանապարհին: Եւ վստան Ամատերդամու գրոցն դարձեալ հարկ (որպէս և յօգուտտոսի Բ(2) ջանալ թերևս և զայն ի ձեռն անել): Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ը, Միմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, ժամս երկրորդ (1767—1776), Թիֆլիս, 1908, էջ 19:

2.—1769 թ. թուղթ ևս առ Զմիւռնիոյ նուիրակ և առաջնորդ Ղուկաս վարդապետն գրեաց, ի պատասխանի երկից գրոց նորին, գրեցելոցն ի մարտի Ը(8), ի յունիսի Ե(5) և ի յուլիսի ԻԲ(22) առ որ հասեալ էր թուղթն, որ յապրիլի ԻԸ(28) գրեցաւ: Վստն Ամատերդամու Առաքելի գրոյն գրեալ էր թէ՝ կամի զպղնձեայ մայր գիր մի յղել և ոչ զհայր, նաև զպատկերս պղնձեայս զոր ինչ կնքիցիցես: Գրեաց թէ՝ այլ չեն պիտոյ մեզ նորին գիրն և զպատկերն: Սպասնայիս ևս՝ զի գրեսցի նմա: Եւ ի յԱմատերդամ գրեաց զկարգաւոր յղել որպէս և ինքն գրէր: Անթիմոնին գոր խնդրեաց յառաջ, այժմ գրեաց թէ այլ չէ պիտոյ: Եւ գործիս վստն տպագրին, և զայլ ինչս և զթուղթ և զհայր գրոյն զորս յառաջ գրեալ էր առնուլ, գրեաց կամ ի ձեռն Զաքարիա վարդապետին ի վերայ Պօլսոյ և կամ այլով հաւատարմաւ յղել աստ: Վստն թուղթ շինելոյ այլ ևս հարցմամբ գրեաց տեղեկանալ:

Անդ էջ 109

8.—1772 թ. թուղթ ևս առ Զմիւռնիոյ նուիրակ Ղուկաս վարդապետն գրեաց (որ ի դեկտեմբերի ԼԱ(81) յիշեցաւ) ի պատասխանի ի հոկտեմբերի ԻԸ(27), գրեցեալ թղթոյն: Մատուցանելով նմա քան զայս յառաջ ի սեպտեմբերի ԻԲ(22), և ի դեկտեմբերի ԼԳ զթուղթս գրելն առ ինքն: Որում և վստն թղթաշինութեան կրկին պատուէր զի այլ ազգաց ևս հարցանիցէ, թերևս ի մոսա դիտող լինիցի, քանզի գրէր թէ՝ աստ թղթաշինութեան դիտող ոչ գր: Եւ ի Մարդամ զքահանայ յղելոյն աստի, որպէս քան զայս յառաջ ի յուլիս ամսօքն գրեալ էր սրբազան Վեհին, և այժմ ևս էր գրեալ զնոյն խնդիր: Բայց աստ այնպէս քահանայ ոչ զդատանցաւ զի յղեցիր սրբազան Վեհն, վստն որոյ՝ յառաջագոյն գրեաց ի Պօլիս առ Զաքարիա վարդապետն զի անդ քահանայ գտեալ յղեսցէ: Եւ նա ևս խոստացեալ էր յղել: Ուստի և սրբազան Վեհն ծանոյց նմա զխոստումն նորին, և պատուիրեաց ի նմանէ խնդրել քահանայ:

Անդ էջ 144

(Շարունակելի)